

*Амонс М.О., начальник відділу методичної роботи
в системі підвищення кваліфікації та спеціалізації
НМЦ навчальних закладів МВС (м. Київ)*

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ДІЯНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ РИЗИКОМ, У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ

Проаналізовано історичні передумови розуміння суті діянь, що пов'язані з ризиком. Висвітлено об'єктивну та суб'єктивну концепцію правового ризику та досліджено соціально-психологічну природу ризику.

Ключові слова: поняття ризику, соціально-психологічні чинники, об'єктивна та суб'єктивна концепції правового ризику, суспільно-небезпечне діяння.

Проанализированы исторические предпосылки понимания сути деяний, которые связаны с риском. Отражена объективная и субъективная концепция правового риска и исследована социально-психологическая природа риска.

Ключевые слова: понятие риска, социально-психологические факторы, объективная и субъективная концепции правового риска, общественно-опасное деяние.

Historical pre-conditions of understanding of essence of acts that is related to the risk are analysed. Objective and subjective conception of legal risk is reflected and socialpsychological nature of risk is investigational.

Keywords: risk concept, socialpsychological factors, objective and subjective conceptions of legal risk, publicly-dangerous act.

Поняття “ризик” має давню історію, хоча в юридико-психологічному аспекті інститут ризику почав досліджуватися лише з 50-х років ХХ століття. Ризик розглядається в межах різноманітних суспільних наук: психології, соціології, філософії тощо. У змісті небезпеки, страху, загрози, пов'язаних з невідворотністю нанесення невігідних матеріальних наслідків, цей термін в його спеціальному значенні знаходиться на перетині психології та права.

Навіть у класичній римській термінології вживалося в таких випадках найчастіше слово “*periculum*”, що означає небезпеку, біду. Римські юристи застосовували його до окремих інститутів, згадуючи, наприклад, про “ризик кредиту”, “про відстрочку за певний ризик” [1].

Термін «ризик» застосовується для визначення ряду різноманітних явищ, і має «гіллясте коріння» соціально-психологічних чинників. Найпоширеніша думка вказує на те, що слово “ризик” походить від латинського дієслова “*tideo*”, що означає “не звертати увагу, уникати, нехтувати” [2].

Відповідно, ризик – це певна категорія та поняття, яке знаходить своє відображення в різноманітних суспільних і природничих науках, кожна з яких має свій предмет, свій напрямок в дослідженні ризику і користується для цього власними методами. Це дозволяє виділити психологічний,

соціально-психологічний, економічний, правовий, медико-біологічний та інші аспекти ризику. Тобто це вказує на те, що ризик – це складне явище, яке наділене безліччю розбіжних, а інколи і протилежних підстав. Така ситуація зумовлює можливість співіснування різноманітних визначень, які пояснюють ризик з різних наукових точок зору.

Суспільна площина ризику характеризується тим, що це явище охоплює всі сторони життя людини (працю, відпочинок, спорт, творчість, винахідництво, науково-технічний прогрес, прогнозування тощо). На нашу думку, неможливо знайти професію, чи фах, які б виключали ризик, бо без нього неможливі ініціатива, творчість, підприємливість. Тобто, ризик – розповсюджене поняття в повсякденному житті.

Особливість проблеми ризику полягає в її тісному зв'язку зі свідомістю людини та можливостей (схильності) її ризикувати, що визначається колом її особистісних обмежень. Однак, використовуючи поняття „ризик” стосовно різноманітних явищ, люди не завжди замислюються над змістом цього терміна, роллю, яку відіграє ризик в економічній, професійній, управлінській діяльності. Виникає досить складна ситуація: об'єктивно ризик існує, про нього часто говорять, але спроби пояснити, що належить

розуміти під ризиком, призводять до різноманітних, а інколи і суперечливих тверджень.

Поняття “ризик” відноситься до звичайних, життєвих термінів. У словнику Даля вказується, що ризикувати – це йти на невдачу, зважитися на неправильну справу, робити щось без ґрунтовних розрахунків, діяти сміливо, сподіватися на щастя. Також, вчений вказує, що ризик – це відвага, сміливість, рішучість, й, навіть, – благородна справа. На думку дослідника, до якої ми приєднуємося, не має справи без ризику [3].

Словник української мови пропонує подібне визначення й характеризує ризик як усвідомлення можливості небезпеки, сміливий, ініціативний вчинок, дія із сподіванням щастя, успіху, позитивного результату. Тобто, йти на ризик – ризикувати, наражаючись на можливу небезпеку і сподіваючись успіху; можливість збитків або невдачі в якійсь справі [4]. Отже, словникові визначення пов’язують ризик, з одного боку, як з можливою небезпекою, невдачею, а з іншого – як дією на вдачу, в надії на вдалий, щасливий кінець.

Інші вчені, вказують, що слово ризик португальського походження й означає скелю (risco) [5]: флібустьєри цим поняттям попереджали один одного про небезпеку, яка загрожувала їх кораблям.

«Небезпечне» значення (“небезпека” чи “загроза небезпеки”) стійко закріпилась за поняттям “ризик” в його основному розумінні та значенні. Деякі спеціалісти посилаються на те, що ризик – це небезпека недосягнення запланованого результату, можливе небажане відхилення від передбачуваного результату” [6].

Сучасні науковці, посилаються на об’єктивну концепцію ризику, яка, на їх думку, полягає у наступних критеріях:

- можлива небезпека;
- загроза благам;
- можлива шкода;
- явища, що призводять до матеріальних або інших втрат.

У межах цієї концепції пропонується різноманітне розуміння сутності ризику: одні під ним розуміють правомірну небезпечну дію чи можливість небажаної випадковості [7]. Інші – небезпеку виникнення несприятливих наслідків (майнового чи особистого характеру) відносно яких невідомо, настануть вони чи ні [8]. Також є

думка про визначені явища, настання яких містить можливість матеріальних втрат [9]. Зустрічаються й твердження про те, що ризик – це об’єктивна реальність і являє собою небажаний соціальний результат, не стільки можлива, скільки ймовірна шкода [10], або ризик – це випадкова небезпека, з якою закон пов’язує певні наслідки [11].

Інша позиція пропонує «суб’єктивну концепцію правового ризику», яка знайшла своє обґрунтування в працях С.Н. Братуся, В.А.Ойгензіхта, Л.К.Терещенко та інших юристів [12]. Зміст даної концепції полягає в тому, що ризик розглядається як суб’єктивна категорія, яка характеризує психологічне ставлення (сприйняття) до результату власних і чужих дій. Ризик тут є детермінованим вибором поведінки в ситуації, що не виключає досягнення небажаного результату, регулювання поведінки в необхідному напрямку, свідоме допущення цього переважного випадкового результату і настання пов’язаних з ним негативних наслідків.

Існують також твердження про те, що дві основні концепції правового ризику не протистоять, а доповнюють одна одну, тобто поряд із суб’єктивною концепцією ризику в певних випадках і стосовно деяких явищ має право на існування й об’єктивна концепція ризику.

Відповідно існують відмінностями в понятті соціально-психологічної природи ризику. Також є суперечності і з приводу того, які правові явища охоплює це поняття. Так, деякі дослідники вважають, що ризик є підставою відповідальності в тих випадках, коли діяльність сама по собі не протиправна, але може супроводжуватись порушенням суб’єктивних прав іншої особи. Тобто, мається на увазі відсутність протиправності в діяльності джерела підвищеної небезпеки.

Ризик тут виступає як свідоме допущення в результаті випадкових обставин негативних майнових наслідків для інших осіб означає прийняття цих наслідків для суб’єкта діяльності, тобто для того, хто ризикує. Згідно цієї думки, ризик, що є підставою для понесення відповідальності при випадкових й протиправних обставинах. Тобто, ризик сприймається як підстава прийняття (покладення, розподіл) збитків, коли немає злочинних дій при об’єктивно випадкових обставинах. Також, до цього відносяться втрати, допущені в результаті

правомірних дій суб'єктів (критерієм розмежування цих двох видів ризику виступає протиправність).

На нашу думку, немає потреби відокремлювати в понятті ризику його об'єктивну та суб'єктивну сторону. Ці дві сторони в повній мірі розкривають суть діяння, пов'язаного з ризиком, а саме: сприяють детальному осмисленню поняття. Оскільки ризик це не тільки певні об'єктивні ознаки (небезпека, шкода), але й усвідомлення суб'єктом даної обстановки, і вибір поведінки і досягнення певного результату в тій чи іншій ситуації.

Суб'єкт, вибираючи варіант поведінки, усвідомлює і можливість спричинення шкоди, і можливість досягнення позитивного результату. Так демонструється діалектична єдність об'єктивного та суб'єктивного. Тільки в поєднанні діяння та його осмисленні можна проводити аналіз поняття ризику і давати правову оцінку його виправданості. В першу чергу це стосується підстав, які викликають стан виправданого ризику, з об'єктивної сторони – це небезпека, яка загрожує правоохоронюваним інтересам і невідворотна іншими засобами, з іншого боку – це можливість свідомого вибору варіанта поведінки з урахуванням небезпеки, загрози, можливих наслідків.

Дослідники категорії ризику в юридичній психології, при визначенні поняття діяння, пов'язаного з ризиком, брали за основу принципи об'єктивної концепції, посилаючись на підстави небезпеки, що загрожує правоохоронюваним благам. На нашу думку, це ставить під сумнів можливість виникнення ситуації ризику в спортивній, педагогічній, науково-експериментальній та іншій діяльності, суспільно корисною метою яких є не відвернення небезпеки, а досягнення найбільшого професійного ефекту.

Ймовірно, що дана прогалина мала місце у зв'язку з тим, що більшість вчених, визначаючи ознаки та умови правомірності ризику, як родового поняття, фактично розглядали окремий вид ризику. Поняття “ризик” частково використовується на практиці при здійсненні операцій, пов'язаних зі страхуванням, в юридичних відносинах між закладами, організаціями, підприємствами, наприклад, при залізничних, автомобільних чи авіаційних перевезеннях, товарно-складських операціях,

враховується в структурі правових відносин, що виникають у зв'язку із зобов'язаннями як договірними, так і не договірними характеру.

Різномічне трактування цього поняття “ризик” відобразилося у тому, що різні автори трактують під ним різні правові явища.

Наприклад, популярним є визначення ризику як загрози благам та будь-яку можливість спричинення шкоди [13]. Тобто, будь-яка юридична норма покладає відповідальність на тих осіб, певні професійні обов'язки яких, пов'язане із ризиком. Зобов'язана особа може зустріти ряд перешкод, як зовнішніх, так і внутрішніх, до виконання своїх обов'язків, і за зобов'язанням здолати ці перешкоди вона змушена взяти на себе весь ризик, з цим пов'язаний.

Інший бік питання, висвітлює «договірний» ризик, як договірний обов'язок однієї сторони з господарсько-невигодними наслідками у випадку зміни існуючих при укладенні договору зобов'язань.

Також, розрізняють й інші види ризику: ризик договору і ризик за технічні рішення, причому у другому випадку ризик треба розуміти як свідомий та правомірний крок.

З іншого боку, в поняття “ризик” укладають ідею захисту від шкідливих природних сил для запобігання господарських збитків. Тут вказується два значення поняття: можливість настання відомої події і саму подію, настання якої зумовлює майнову шкоду. Виходячи з даної ідеї та двох значень цього слова, прибічники цієї теорії роблять такі висновки:

1) ризик, як термін, що служить для позначення сутності явища, яке наступило в процесі діяльності людини, пов'язаної з несприятливими умовами його взаємодії з природою, що зумовлює можливість майнової шкоди для даної особи, колективу, - в суспільстві характеризує не тільки зміст явища, його природу, але й властиву цьому явищу нову тенденцію, - елімінавання ризику як завдання охорони власності, а також інтересів суспільства та особи;

2) “ризик” як термін, що відображається правовою доктриною, означає сутність явищ, настання яких викликає майнову шкоду. Автор підкреслює, що зміст цього поняття належить шукати в галузі людської діяльності, в процесі виконання та присвоєння людиною предметів природи,

Питання психології

однак не тільки у зв'язку з несприятливими умовами боротьби з нею.

Ряд авторів порівнюють ризик з ознаками обставин, що виключають кримінальну відповідальність [14]. Частина дослідників визнає за діянням, пов'язаним з ризиком значення обставини, що виключає суспільну небезпеку діяння [15].

На наш погляд, вказані тлумачення відносно юридичної природи ризику зумовлені тим, що до недавнього часу теорія кримінального права досліджувала проблему виправданого ризику як часткову проблему обставин, що виключають злочинність діяння, розглядаючи діяння, пов'язане з

ризиком, лише стосовно окремих видів людської діяльності. Зокрема, цим пояснюється різноманітність підходів до назви ризику: „професійний”, „господарський”, „виробничий”, „правомірний”, „допустимий” та ін.

Для вирішення цього питання, на нашу думку, доцільно послатися на ідею того, що головною об'єднуючою для всіх обставин, що виключають злочинність діяння, ознакою є загальна юридична природа, яка зумовлює риси подібності досліджуваних вчинків та їх особливе місце і специфічні функції в системі кримінального права.

Література

1. Барон Ю. Система римского гражданского права. – Кн. IV. СПб, 1910.
2. Литвинов В.Д. Латинсько-український словник. – К.: Українські пропілеї, 1998. – 712 с.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. Т.3. – М.: Русский язык, 1978 – 1980. – 683 с.
4. Новий словник української мови у чотирьох томах. Т.3. /Укладачі: В. Яременко, О. Сліпущко. – К.: Вид-во „АКОНІТ”, 1999. – 927 с.
5. Серебровский В.И. Очерки советского страхового права. – Москва: Госиздат, 1926.
6. Fotz J. Hodnoceni variant zrozhodovani za rizika // Organizace a rizeni. 1987.- Т.16. –№5.
7. Гринберг М.С. Проблема производственного риска в уголовном праве. – М., 1963. – 125 с.
8. Собчак А.А. О некоторых вопросах общей теории правовой ответственности. // Правоведение. – 1968. – № 1. – С.55.
9. Рассудовский В.В., Ринг М.П. Право и внедрение достижений науки и техники // Советское государство и право. – 1973. – № 3.– С. 55-61.
10. Мезрин Б.Н. О юридической природе риска в советском гражданском праве // Гражданское право и способы его защиты. – Свердловск. – 1974. – С. 47-48.
11. Пастухин О.А. Категория риска в советском гражданском праве // Гражданское право и способы его защиты. – Свердловск, 1974.
12. Ойгензихт В.А. Аспекты вины и риска // Советское государство и право. – 1973. – № 10. – С. 36-41.
13. Магазинер Я.М. Советское хозяйственное право. – М., 1928.
14. Сахаров А.Б. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность // Советское государство и право. – 1987. – №11. – С.111-118.
15. Гринберг М.С. Должностные преступления и крайняя необходимость // Советское государство и право. – 1989. – № 5. – С. 64-72.